

ЕПІТЕТИ-СУБСТАНТИВИ У ПОЕТИЧНІЙ МОВОТВОРЧОСТІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Практика сучасних інтерпретацій творів Т.Г. Шевченка засвідчує необхідність подальших студій його мовностилістичних особливостей, адже вивчення ідіолекту письменника, мова якого до цього часу є „мірилом законності вживання того або іншого українського слова”(Л.Булаховський), сприяє вирішенню ряду лінгвістичних проблем у семантиці, типології тропів, стилістиці тексту. Одним із визначальних компонентів Шевченкового ідіолекту у стилістичному плані є епітет. На стилетворчу і смислотворчу активність цього тропа у його мові вказували В.Ващенко, О.Грабовецька, С.Єрмоленко, Л. Мацько, Л.Рожило, В. Русанівський, Н. Сидяченко та ін.

У лінгвостилістиці загально визнаним є факт, що характерними граматичними формами епітета є прикметник та дієприкметник. Однак предметом окремої розвідки ніколи не були субстантивовані прикметники та дієприкметники у ролі епітетів, які, однак, містять „внутрішню виражену епітетну ознаку” [6,100]. У таких утвореннях якісні характеристики виражені не експліцитно, а імпліцитно. Субстантиви, на думку Т.Космеди, - „яскравий взірць того пласту лексики, який охоплює синкретичну зону на шкалі перехідності від назв предметних до ознакових” [4,262].

Вважати субстантиви однією із граматичних форм епітета дає підстави думка О. Потебні: „Коли прикметник або дієприкметник у мові, доступний нашому спостереженню, стає іменником, то ознака в ньому спочатку ніскільки не змінюється, а лише те, в чому знаходиться ознака, стає за змістом визначеним” [7, 94]. Схожої думки дотримується й Д.Гринчишин. Науковець стверджує: „Якщо до процесу субстантивації прикметники містять у собі загальне значення якісної ознаки предмета, то внаслідок субстантивації це значення *зберігається*, але видозмінюється, оскільки до значення ознаки обов’язково приєднується значення предметності, субстанції, наступає, таким чином, „опредмечення” ознаки: колишня ознака мислиться вже у предметному плані як самостійне явище” [3,9].

Отже, субстантивованій прикметник (дієприкметник) залишається носієм ознаки, а значить – у поетичному тексті він може бути епітетом і виконувати роль естетично маркованого атрибута.

Матеріалом для дослідження обрано синхронічну субстантивацію[9,590], яка зумовлена паралельним існуванням у мові твірного й похідного слів як різних частин мови. Художніми означеннями вважаємо лише лексеми, утворені механізмами еліптичної субстантивації, за якої не відбувається переосмислення власне епітетної ознаки.

Аналіз тезаурусу Т.Г. Шевченка засвідчив значну кількість епітетних одиниць, граматично оформлених як субстантив. На основі дослідженого матеріалу виокремлюємо три різновиди епітетів-субстантивів: 1) дистантні (означуване передує епітету, знаходиться в іншій строфі); 2) узуальні (регулярність вживання художнього означення з тим чи іншим означуваним спричинила його субстантивацію); 3) контекстні (як субстантиви виступають виключно в контексті). Слід зазначити, що в усіх випадках субстантивація можлива лише тоді, коли семантика атрибута однозначна й зрозуміла.

Вивчаючи стилістичні особливості перифрази у Шевченковій мові, В.Русанівський зауважує, що „деякі з цих перифраз можна вважати просто дистантними епітетами”[8,229]. Дистантні епітети, граматично оформлені як субстантив, виникають за законами мовної економії: один раз визначене означуване, на думку автора, не потребує подальшого повторення, натомість його увага зосереджується на характерних рисах зображуваного:

<p>Як сніг, три пташечки летіли Через Суботове і сіли... Схопилися, білесенькі, І в ліс полетіли, І вкупочці на дубочку Ночувати сіли. („Великий льох”, I, 314-318)</p>	<p>Громадою годили Тому борцеві... Вередує, Як той панич... І де взялось? Таке хиренне? Все село Проклятого не нагодує. (II 91.134)</p>
---	--

Одним із різновидів дистантних епітетів-субстантивів є художні означення, які вживаються після відповідної епітетної конструкції і семантично дорівнюють їй:

І думу тяжкую мою Нічим стінам передаю. Озовітеся ж, заплачте, Німії , зо мною... (І 378.6)	Мордується <i>лях поганий</i> , Не зна, що й почати... Ходімо спать, бо завтра рано До церкви підемо; поганий Дивися, лізе цілувать. (ІІ 104-107)
---	---

Епітетна конструкція у такому разі стає зрозумілою і у редукованому варіанті, ознака і в першому, і в другому випадку слововживання спрямована на ідентичний денотат.

Найчисленнішими у мовотворчості Т.Г. Шевченка є узуальні епітети-субстантиви. Зазвичай такий епітет є компонентом стійкого епітетного словосполучення загальнономовного чи фольклорного походження. За умови вилучення означуваного воно сприймається однозначно усіма носіями мови: чорноброві дівчата → *чорноброві*, буйний вітер → *буйний*, вороненький кінь → *вороненький*, дрібні сльози → *дрібні* тощо.

Задивляється чорноброві – І <i>босе і голе</i> . (І 109.724)	Коли ж милий на тім боці, Буйнесенький , знаєш, Де він ходить, що він робить, Ти з ним розмовляєш (І 80.22)
--	--

Контекстні епітети-субстантиви набувають значення лише в конкретному контексті й зазвичай не повторюються, тому таку субстантивацію можна вважати okazionalnoю або потенційною:

А думка край світа на хмарі гуля. Орлом сизокрилим літає, ширяє, Аж небо блакитне широкими б'є. (І 111.63)	Заплакала, пішла шляхом, В Броварях спочила Та синові за гіркого Медяник купила. (І 102.419)
--	--

Okazionalnoними у поезії Т.Г. Шевченка є також епітети-субстантиви, які вживаються у значенні осіб, що обіймають певну посаду: „Дивлюсь, цар підходить до **найстаршого**... та в пику його як затопить... Облизався неборака; та **меншого** в пузо... той **меншого**, А **менший** малого, А той **дрібних**, а дрібнота Уже за порогом...” („Сон”).

Фактичний матеріал дає підстави виокремити декілька основних семантичних груп епітетів, граматично оформлених як субстантивованій прикметник чи дієприкметник у поетичних творах Т.Г.Шевченка. Отже, епітети-субстантиви використовуються:

- 1) для означення осіб за зовнішнім виглядом (*чорнобривий, чорнявий, сивий, голий, старий, молоденький*):

Нехай і наших люде знають! Нехай і сивий і горбатий , А ми!..хе! хе! А ми жонаті! (ІІ 181.317)	Утопився б молоденький , Щоб не нудить світом (І 82.5)
---	--

- 2) для означення осіб за характером, вдачею (*добрий, злий, гордий, кляті, лукавий, лютий, навіжений, непотребная, нерозумний, несамовитий, неситі, несмілі, нечестиві, поганий, пресвятий, немудрий, премудрий, примиренний, прості, свободний, сильний, скажений, тихий, чистосердний тощо*):

Не жаль на злого , коло його І слава сторожем стоїть. А жаль на доброго такого, Що й славу вміє одурить. (ІІ 97.1)	Встань же, Боже, твою славу Гордий зневажає. (І 362.152)
---	--

- 3) для означення ставлення (*любий, милий*):

Так ворожка поробила, Щоб менше скучала,	Без милого батько, мати – Як чужії люди,
---	--

Щоб, бач, ходя опівночі, Спала й виглядала Свого любого додому (І 413.В)	Без милого сонце світить – Як ворог сміється, Без милого скрізь могила.. А серденько б'ється. (І 115.80)
---	---

4) для означення осіб за майновим станом (*багатий, убогий, вбогі*):

Молодую мою силу багаті купили. (І 280.39)	Уже вбогі ворушились, На труд поспішали (І 276.492)
--	---

5) для означення осіб за фізичними вадами, станом здоров'я (*юродивий, причинна, вмерлі, незцілений, незрячий, сліпий, горбатий, кривий, німий*):

То не вмерлі , не убиті , Не суда просити! Ні, то люди, живі люди, В кайдани залиті (І 270.224)	Сповідали, причащали Й ворожки питали, - Не допомгло.. з незціленим В дорогу рушали. (І 280.56)
--	---

б) для означення тварин: *вороненький, вороний, круторогі (воли), сивий*:

...Отак, сину. Помолимоь Богу, Та сивого осідлаєм - І гайда в дорогу! (І 301.188)	Утомився, вороненький , Іде, спотикнеться (І 77.174)
---	--

7) для означення природних явищ: *білолиций (про місяць), буйний, буйнесенький (вітер), синє (море), темнісінька (ніч)*;

Зорі сяють; серед неба Горить білолиций (І 142.609)	Коли ж милий на тім боці, Буйнесенький , знаєш, Де він ходить, що він робить, Ти з ним розмовляєш. (І 80.22)
---	--

8) для означення абстрактних понять: *чуже, добре, зле(є)*:

Чого я турбуюсь? Ані злого , ні доброго Я вже не почую. (ІІ 101.26)	Не дуріте самі себе, Учітесь, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь. (І 335.220)
---	---

Тенденція до субстантивних утворень простежується навіть у назвах Шевченкових поезій: „Юродивий”, „Причинна”, „Сліпий”, „Утоплена”, „Буває, іноді старий” тощо. Образність епітетів-субстантивів концентрична і значно глибша за пересічний епітет. На думку В.Ващенко, „субстантиви у художніх текстах є засобами експресивності” і здатні „згущувати образну атмосферу висловлення” [2,125].

За спостереженнями Д.Гринчишина, лексичне значення прикметників на означення конкретних предметів при субстантивації звужується, конкретизується, а лексичне значення прикметників з абстрактним значенням внаслідок субстантивації розширюється [3, 96]. У процесі субстантивації епітет-прикметник з узагальнено-абстрактним значенням шляхом включення значень низки означуваних ним понять поступово усвідомлюється як такий, що може самостійно виражати у найбільш узагальненому вигляді те, що об'єднує усі його контексти, вже не прив'язуючись до того чи іншого об'єкта.

Характерною особливістю для всіх епітетів-субстантивів є те, що вони, як і звичайні іменники, можуть мати при собі узгоджені означення, виражені прикметником, числівником або займенником. Найбільшу кількість узгоджених означень мають ті субстантиви, що містять у собі конкретно-особове та конкретно-предметне значення:

Чом не спитьса багатому , <i>Сивому, гладкому?</i> (І 381.117)	Молюсь, Господи, внуши їм Уст моїх глаголи, Бо на душу мою встали <i>Сильній чужії</i> (І 361.114)
---	---

При таких субстантивах означення у поезії Т.Г. Шевченка вживаються і в постпозиції. Такий художній прийом дозволяє виділити в контексті конкретне означення, звернути на нього особливу увагу:

<p>Багатого <i>губатого</i> Дівчина шанує; Надо мною, сиротою, Сміється, кепкує. (І 82.17)</p>	<p>Щоб понесли буйнесенькі За синєє море Чорнявому <i>зрадливому</i> На лютеє горе! (І 84.33)</p>
---	--

Епітети-субстантиви у реченні можуть також виконувати функцію неузгодженого означення: „Ой привезли до прийому Чуприни голити; Усе дрібні, усе малі, Все **багатих** діти” (І 260.129).

В усіх Шевченкових контекстах художні означення, граматично оформлені як субстантив, творяться морфолого-синтаксичним способом. Внаслідок опускання лексеми, з якою епітет становив комплексну назву – епітетну конструкцію, художнє означення ніби поглинає значення зниклої лексеми і починає позначати не лише те, що позначало раніше, а ще й те, що позначала випущена лексема, тобто „стає репрезентантом усієї іменниково-прикметникової структури і використовується у відповідній іменниковій позиції” [12,116]. Отже, джерелом епітета-субстантива є повна епітетна конструкція. При цьому семантика новотвору значно глибша, адже одне слово у такому разі здатне називати і характеризувати те, що виражала ціла конструкція.

Ускладнення семантики позначається й на асоціативно-образному рівні, адже „прирощення” значення відбувається через тропи і фігури [5,189]. Такі утворення фактично вже не є власне епітетами, філологи їх вважають перифразом [8,229], синекдохою [13, 95].

Оскільки такий поетичний різновид зберігає значення ознаки, доречно вважати його перифрастичним епітетом, який поряд із репрезентацією характерної ознаки є назвою осіб (предметів, явищ) і замінює загальноприйнятну, усталену назву.

Отже, епітети-субстантиви функціонують у поетичних творах Т.Г.Шевченка як зредуковані епітетні конструкції, конденсуючи у своїй семантичній структурі особливості назв предметних і ознакових. У результаті створення епітета-субстантива відбувається процес „сислової генералізації” [11,193] за рахунок включення у його структуру семантики потенційно можливого носія цієї ознаки. Таким чином, семантико-стилістичні транспозиції епітетних структур у бік субстантивізації спираються на асоціативні мовні стереотипи і сприяють уникненню тавтології та урізноманітненню поетичного словника Т.Г.Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко В.С. Епітети поетичної мови Т.Г. Шевченка. – Дніпропетровськ: Друкарня ДДУ, 1982. – 82 с.
2. Ващенко В.С. Стилістичні явища в українській мові. – Ч.1. – Х., 1958. – 112 с.
3. Гринчишин Д.Г. Явище субстантивізації в українській мові (субстантивізація прикметників). – К.: Наукова думка, 1965. – 112 с.
4. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах. – Дис...доктора філол.наук. – Львів, 2001. – 512 с.
5. Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М. Стилістика української мови. – К.: Вища школа, 2003.- 462 с.
6. Мойсієнко А.К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша. – К.: Вид-во „Сталь”, 2006. – 304 с.
7. Потебня Александр Афанасьевич Из записок по русской грамматике / АН СССР. Отделение литературы и языка / В.И. Борковский (общ.ред., предисл., вступ.ст.). — М. : Учпедгиз, 1958. — Т. 1-2 — 536с.
8. Русанівський В.М. У слові – вічність. – К.: Наукова думка, 2002. – 240 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Словник мови Т.Г. Шевченка. АН УРСР, ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1964.- Т.1-2.
11. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни; отв.ред. Л.С. Паламарчук. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
12. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови./ І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Вихованця. – К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2004. – 400 с. – Бібліогр.: 391-398.
13. Шаховський С. Огонь в одежі слова. Питання майстерності і стилю поезії Т.Шевченка. – К., 1964. – 292 с.
14. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. - К.: Наукова думка, 2003. – Т.1, Т.2.

The article deals with the analysis of the epithets-substantives in the poetical language of T. Shevchenko. In such epithets characteristics are expressed implicitly rather than explicitly. The substantival

adjective (participle) remains the sign carrier, so in poetic texts it can be an epithet. Using similar epithets, the poet pays attention to personal particularities of images and avoids tautology in the text.

Key words: epithet, substantive, adjective, participle, semantics.

С. А. Романюк

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВИХ ТА БЕЗПРИЙМЕНИКОВИХ КОНСТРУКЦІЙ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЧАСУ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ

У пропонованій статті описано засоби реалізації темпоральних відношень на рівні малого синтаксису й побудовано систему прийменникових і безприйменникових конструкцій на позначення часу в поетичних творах. Вирізняємо конструкції означеного/неозначеного тривалого часу, часової попередності/наступності, початку/кінця реалізації дії й часової близькості/приблизності.

Ключові слова: момент мовлення, темпоральна безприйменникова конструкція, прийменниково-відмінкова форма, одночасність / різночасність.

Різні типи відношень певних дій до моменту мовлення або інших точок на часовій осі за ознаками одночасності, попередності чи наступності розрізнені власними „сферами впливу”. Часові форми дієслова є основними показниками віднесеності дії до темпорального орієнтиру; прислівники, прикметники, іменники та їхні сполучення з прийменниками конкретизують тривалість дії у часовому континуумі. У мові всі ці засоби взаємодіють, уточнюючи і доповнюючи один одного. Темпоральні відношення є такими, що визначають стосунок мови до об’єктивної дійсності – реального часу. Дослідник темпоральних відношень в українській мові О. І. Бондар зазначає, що вони є стрижнем мовної системи, і тільки через їхню інтеграцію в мові можна з’ясувати характер відображення останньою топологічних і метричних параметрів реального часу [2]. Прийменникові й безприйменникові конструкції – це синтаксичний засіб відтворення часу в загальній системі темпоральності, найголовнішими виразниками якої є семантична репрезентація основних ознак реального часу – послідовного перебігу подій чи явищ, їхньої тривалості (означеної / неозначеної) та повторюваності (дистрибутивності). Темпоральні конструкції одно- / різночасності реалізовані в реченні двома формами – прийменниково-відмінковою та безприйменниковою. Мета нашої роботи – виявити засоби реалізації темпоральних відношень на рівні малого синтаксису й побудувати систему прийменникових і безприйменникових конструкцій на позначення часу в поетичних творах.

У мовній свідомості автора існує потенційна здатність висловити той або той варіант часової локалізації дії мовними засобами. Мовець здійснює вибір таких засобів, які найбільшою мірою відповідають не тільки загальній змістовій, але й емоційно-експресивній спрямованості вислову. Наприклад, коротку тривалість описують як „особливо емоційно наповнене світовідчуття мовця” [8]: *Ще мить одна – тремтячими руками Я стан її дівочий обхопив* (Б. Грінченко). Особливо яскраво і виразно вони повинні бути дібрані у короткому висловлюванні – текстах невеликого розміру – віршах, піснях тощо. Адже поетична мова відрізняється від прозаїчної словниковим наповненням і синтаксисом. Через більшу концентрованість слів у поезії їхній добір значно складніший, ніж у прозі, а конструкції на позначення темпоральних відношень повинні чітко і влучно передавати тривалість, перебіг певної дії, явища, описуваного автором.

У результаті проведеного на матеріалі поетичних творів дослідження ми визначили такі групи прийменникових і безприйменникових конструкцій на позначення часу:

1. Конструкції на позначення означеного тривалого часу, де означеність дії – це чітка встановленість її часових меж, детерміноване уявлення про її тривалість.
2. Часові конструкції на позначення неозначеної тривалості дії (час, не повністю охоплений одночасною з ним дією). Виразення одночасності – це вказівка на перебіг дії у межах певного часового орієнтира; це одночасність двох і більше дій, станів, явищ.
3. Конструкції зі значенням часової попередності та наступності, які позначають етапність дії відносно часової осі й характерні бінарною опозицією щодо означеної / неозначеної тривалості дії. Поза межами такого протиставлення – між двома часовими моментами – виділяємо форми загального відносного часу.
4. Конструкції, що вказують на початок реалізації дії та кінцеву часову межу.